

rāgānugā-vivṛtiḥ

needs careful proofreading. difficult text with many errors in the original.

śrī-kṛṣṇa-caitanya-candrāya namaḥ

ādadānas tṛṇaṁ dantair idam yāce punaḥ punaḥ |
śrīmad-rūpa-padāmbhoja-dhūliḥ syām janma-janmani ||1||

atha sādhana-catuṣṭaye prathamam mukha-sādhana-vivṛtiḥ |

iṣṭe svārasikī rāgaḥ paramāviṣṭatā bhavet |
tan-mayī yā bhaved bhaktiḥ sātra rāgātmikoditā ||
sā kāmārūpā sambandha-rūpā ceti bhaved dvidhā || [bha.ra.si. 1.2.272-3]

atrānviṣṭatā rāga-kārya-rūpā tasyās taṭasthalakṣaṇenānuvādvaiceṣṭita-grahaṇāya | tat tu
rāgānugāyām ceṣṭita-grahaṇāpekṣayā | sā tu tasyām kāyikī-vācīkīti bheda-dvaya-svīkārāya, sā
tu sarvadā vraja-lokānusārāya, sa śrī-vrajendra-nandana-prāptaye, anyathā sā na syāt | ata
āviṣṭatā tridhā—mano-gatā vāg-gatā kāya-gateti | atra mano-gatā sva-gatādi-rūpā | ato
rāgānugāyām tad-anusāriṇī sādha-rūpeṇa siddha-rūpeṇa ca sevā pratyekam tridhā mānasī
vācīkī kāyīkīti |

rāgānugā-lakṣaṇam—

virājantīm abhivyaktām vraja-vāsī janādiṣu |
rāgātmikām anusṛtā yā sā rāgānugocyate || [bha.ra.si. 1.2.270]

rāgātmikā dvidhā | sambandha-rūpā kāma-rūpeti | atra sambandha-rūpā-lakṣaṇam—

sambandha-rūpā govinde pitṛtvādy-abhimānitā [bha.ra.si. 1.2.288] iti |

atra pitṛtvādy-abhimānitā pitṛtvādy-abhimāna-kārya-rūpā svārasikī paramā mano-vāk-
kāyāviṣṭatā | ataḥ sambandhānugāyām tad-anusāriṇī sādha-rūpeṇa siddha-rūpeṇa ca sevā
pratyekam tridhā mānasī vācīkī kāyīkīti |

kāmānugā-lakṣaṇam—

kāmānugā bhavet tṛṣṇā kāma-rūpānugāminī ||
sambhogecchā-mayī tat-tad-bhāvecchātmeti sā dvidhā || [bha.ra.si. 1.2.297-8]

kṛṣṇam smaran janam cāsya preṣṭham nija-samīhitam |
tat-tat-kathā-rataś cāsau kuryād vasaṁ vraje sadā || [bha.ra.si. 1.2.294]

rāgānugādihikāriṇo lakṣaṇam—

rāgātmikāika-niṣṭhā ye vraja-vāsi-janādayaḥ |
teṣāṃ bhāvāptaye lubdho bhaved atrādhikāravān || [bha.ra.si. 1.2.291]

atra bhāvokta-lakṣaṇā rāgātmikā | asyā āśraya-viśeṣakatvāt |

lubdhair vātsalya-sakhyādau bhaktiḥ kāryātra sādhakaiḥ |
vrajendra-subalādīnāṃ bhāva-ceṣṭita-mudrayā || [bha.ra.si. 1.2.306]

atra bhāva-ceṣṭita-mudrayeti siddha-rūpeṇa mānasī vācīkī kāyīkī sevā darśitā | sādha-
rūpeṇa ca mānasī sevā darśitā | ceṣṭita-mudrayeti sādha- rūpeṇa vācīkī kāyīkī sevā darśitā |

tat-tad-bhāvādi-mādhurye śrute dhīr yad apekṣate |
nātra śāstram na yuktiṃ ca tal-lobhotpatti-lakṣaṇam || [bha.ra.si. 1.2.292]

ity atra tat-tad-bhāvādi-mādhurya ity atrādi-śabdāc ceṣṭitam | ato bhāva-ceṣṭā-mādhurye śrute
sati dhīr bhāva-ceṣṭā-mādhuryam yad apekṣate kadedaṃ bhāva-mādhuryam ceṣṭā-
mādhuryam ca mama bhaved iti | kim ca, tatrāpekṣaṇe śāstra-yuktiṃ ca nāpekṣate tal-
lobhotpatti lakṣaṇam svarūpam | atra bhāva-ceṣṭita-mādhurya iti jāta-lobhasya śrī-kṛṣṇa-tad-
bhakta-kāruṇyena sarvathā vraja-lokānusāras cet tadā tasya siddha-rūpeṇa mānasī vācīkī
kāyīkī sevā darśitā | sādha-rūpeṇa ca mānasī sevā darśitā | ceṣṭita-mādhurya iti punas tasya
sādha-rūpeṇa vācīkī kāyīkī sevā darśitā | sādha-rūpeṇa kriyamāṇayor vācika-kāyika-
sevayor sādha-rūpeṇa mānasyām api sevāyām sad-bhāvaḥ sva-gatam itivat
manasāpariṣvaṅgam kṛtavān itivac ca ||

atra vyatireka-pradarśanam—

yatra rāgānavāptatvāt pravṛttir upajāyate |
śāsanenaiva śāstrasya sā vaidhī bhaktir ucyate || [bha.ra.si. 1.2.6]

ṭṛtīyā vyākhyā |

sādha-rūpa-gatāntar-daśāyām, yathā—

vīṇā-vaiṇika-tulyatvam siddha-sādha-rūpayoḥ |
yathā tayor vibhede'pi gānayoḥ ekatānatā ||
tulya-svarūpatvam ca tathā tad-rūpayor dvayoḥ |
bhede'pi sevayoḥ sāmīyam eka-kālatvam eva ca ||
yathā vaiṇika-cittasthā gīter vīṇābhavā tathā |
sevā sādha-rūpasthā siddha-rūpe pravartate ||
bhede yathā raso na syād vīṇā-vaiṇika-gānayoḥ |
tathā tat sevayor bhede vraja-bhāvo na jāyate ||
vaiṇike mānasī gīter vīṇāyām kāyīkī kvacit |
evam kālādi-sāmīye'pi mana āder bhidā kvacit ||
kramo na lāghavāl lakṣyo vīṇā-vaiṇika-gāmyayoḥ |
kramo na lāghavāl lakṣyaḥ sevayor ubhayor api ||
tatasthatāntarvāntar-daśā sādha-rūpagā |

tasyā atīśayād antar-daśā syāt siddha-rūpa-gā ||

lāghavam viśeṣaḥ | kevalā bahu-kāla-vyāpitve'syāntar-daśā sthāyi-gatatve kaivalyena tatrāpi kevalānulomya-[gatatvanaivaika](#)-deśa-vyāpitvāt, kintu sāmānye kevala-svarūpotkarṣānulomya-gata-bahu-kāla-vyāpitve svarūpotkarṣa-pratīlomya-gatau siddha-rūpa-gatāntar-daśāyā bahu-kāla-vyāpitvena sādḥaka-rūpa-gatāntar-daśāyā bahu-kāla-vyāpitvam sāmānyam | vaiṇika-sthāniya-sādḥaka-rūpasyāntar-bhūta-prāpta-śrī-kṛṣṇādi-saṅga-vraja-janānukāri-bhāvanā-maya-yathā-sthita-rūpatayāntar-bhūta-yathā-sthita-rūpāprāpta-śrī-kṛṣṇādi-saṅga-vraja-janānukāri-bhāvanā-mayatayā dvaividhyam | asya bheda-dvayasyāvāntaratvāt pūrvam tantreṇa vyākhyā-trayam ity uktam |

atra pūrvam āsaktau paramāsaktau bhāve ca | etad dvaividhyam antar-daśāyām api yathā-sthita-rūpasya loka-pratīyamāna-vyāpakatva-bhāvābhāvākhyām | vyāpakatve pratītiḥ prāpta-śrī-kṛṣṇādi-saṅga-vraja-janānukāri-bhāvanā-maya-rūpasya prathmaropāt | loko'trāropaka eva |

ataḥ sādḥaka-rūpasya cāturvidhyam | siddha-rūpasyaikavidhyam eva | atra sadaivāntardaśā pūrvā-cāturvidhye krameṇa bāhya-daśāntar-bāhya-daśā-pūrvāntar-daśā parāntar-daśā | atra pūrvāntar-daśeti sthāyitvāt bāhya-daśāyāḥ pratīkatvāc ca | sādḥaka-rūpa-siddha-rūpa-gatāntardaśayor vailakṣaṇyam yathā-sthita-rūpa-yogāyogābhyām | ataḥ sādḥaka-rūpe'ntardaśeti tat-prācūryāt sādḥaka-rūpe'ntar-daśā-svikārah | antar-daśām vinā rāgānugānupapatteḥ |

atra prayogaḥ—sādḥaka-rūpe rāgānugā-sādḥaka-rūpeṇa vraja-lokānusāritvāt | sādḥaka-rūpeṇa vraja-janānukāri-bhāvanā-maya-rūpasyāropaḥ | sādḥaka-rūpe rāgānugātaḥ sādḥaka-rūpe'ntar-daśā sādḥaka-rūpe vraja-janānukāri-bhāvanā-maya-rūpasyāropaḥ | ataḥ prathama-sādḥaka-rūpe bāhya-daśā tat-prācūryād eva | siddha-rūpa-gatāntar-daśāyā bahu-kāla-vyāpitva-svarūpotkarṣayoh satoḥ sādḥaka-rūpa-gatāntardaśāyās tau syātām taṭasthatāyās tu tau hrāsām prāpnuyātām pūrvasyās tau yathā yathā vardhayatām parasyās tau tathā tathā vardhayatām | taṭasthāyās tu tau tathā tathā hrāsām prāpnuyātām, tayos tathā tathā vailakṣaṇya-hāniḥ sālakṣaṇya-prāptiś ca bhavet | ata eva premṇi taṭasthatāyāḥ samyaṅ-nivṛttiḥ, tayoh samyag-vailakṣaṇya-hāniḥ samyak-sālakṣaṇya-prāptiś ca | antar-daśāyā adarśane'pi tasyāḥ kāryam taṭasthatāyām etasyā abahu-kāla-vyāpitve svarūpāpakarṣa-rūpam tiṣṭhati | evam taṭasthatāyā adarśane'pi tasyāḥ kāryam antardaśāyām etasyā abahu-kāla-vyāpitva-svarūpāpakarṣatvam tiṣṭhati | pratyayādarśane pratyaya-kāryam iva | sādḥakatva-hetu-yoga-taṭasthatāyām antar-daśāyās tat-svarūpāpakarṣatvam eva kāryam | viśeṣataḥ kāmānugādhikāriṇo lakṣaṇam—

[śrī-mūrter mādḥurīm prekṣya tat-tal-līlām niśamya vā |](#)

[tad-bhāvākāṅkṣiṇo ye syus teṣu sādhanatānayoḥ |](#) [bha.ra.si. 1.2.300]

atra tat-tal-līlām iti bhāvopalakṣaṇam tad-bhāveti ceṣṭitopalakṣaṇam | atrāpi tat-tad-bhāvādi-mādḥurya ity ādivad vyākhyānusandheyā | sambandhānugāyām kāmānugāyām adhikāre jāte sati tāv adhikāriṇau prati pratyekam upadeśaḥ |

[sevā sādḥaka-rūpeṇa siddha-rūpeṇa cātra hi |](#)

[tad-bhāva-lipsunā kāryā vraja-lokānusārataḥ ||](#) [bha.ra.si. 1.2.295] iti |

tad-bhāveti ceṣṭitopalakṣaṇam ṣaḍ-vidha-sevāyām apekṣitatvāt | upadiṣṭa-sādhaka-rūpa-siddha-rūpa-kriyamāṇa-vraja-jana-viśeṣānusāri-vyatireka-pradarśanam | yatra rāgānavāptatvād ity ādi |

riraṁsām suṣṭhu kurvan yo vidhi-mārgeṇa sevate |
kevalenaiva sa tadā mahiṣṭvam iyāt pure || [bha.ra.si. 1.2.303] itivat |

sarvathā vraja-lokānusārah | śrī-nanda-nandana- śrī-rūpa-gosvāmi-pādādi-karuṇām vinā na syāt, yathā—

kṛṣṇa-tad-bhakta-kāruṇya-mātra-lābhaika-hetukā |
puṣṭi-mārgatayā kaiścid iyām rāgānugocyate || [bha.ra.si. 1.2.309]

āviṣṭatā-trayābhāvāt taṭastham rūpam ucyate ||

atrāviṣṭatā-trayam svārasika-parama-mano-vāk-kāyāviṣṭatānām mano-vāk-kāyair anusāra-trayam |

kāyikī vācīkī caiva mānasī ceti yā tridhā |
sevā taṭastha-rūpeṇa pratyekam sā punas tridhā ||
sva-puṁstva-bhāvanā-yuk-śrī-kṛṣṇaiśya-bhāvanā yutā |
bhavanā-dvaya-yuk ceti naiti kāmānugāṅgatām ||
prathamā trividhā puṁstva-bhāvanetara-sāmyataḥ |
ānantaryāt poṣaṇāc ca patet kāmānugām prati |
vraja-bhāvetarānārtha-nivrṭty-ādīkam anyataḥ ||

sva-puṁstva-bhāvanā-yug ity atra puṁstva-prādhānyād eva kintu yathā-sthita-deha-mātratvam jñeyam | evam sambandhānugām api jñeyam |

yasya sādha-rūpam tu na taṭasthāt pṛthag bhavet |
tasya sādha-rūpam syāt taṭastham rūpam eva hi ||
rasanāyām yathā vastu viśeṣa-dvaya-miśritā |
evam ekārtha-niṣpatteḥ siddha-sādha-rūpayoḥ ||
samśleṣo hi yathā vastu viśeṣa-dvaya-pātrayoḥ |
evam taṭastha-rūpasya siddha-rūpasya sammataḥ ||
taṭasthenāpi rūpeṇa na kuryāt karma kutracit |
madirāsadrśam tad dhi sānnidhyāt tasya doṣa-bhāk ||

siddha-rūpasya bhāvanāmayatvāt tatra rāgānugaiva na tu rāgātmikā | sādha-rūpe tu rāgānugā tatra bhāvanāmaya-rūpasyāropād eva | taṭastha-rūpeṇa rāgānugā tatra bhāvanāmaya-rūpasyāropābhāvāt | taṭasthatāyām api rāgānugā phala-rūpā niṣṭhādayo na viyanti yathā sādhanā-virāme'pi tat-phala-rūpaḥ premā na vyeti | sādha-rūpe yadā niṣṭhādaya udayam prāpnuvanti tadā siddha-rūpe te udayam prāpnuvanti, tat tu vīṇā-vaiṇika-dṛṣṭāntena darśitam eva | sādha-rūpe premṇi jāte sati bhāvanāmaya-rūpam eva jāta-prema sat sāksād-rūpam bhavati | sādha-rūpam api siddham sat sāksād-rūpeṇa sahaikyam prāpnoti tadā tatra tatra rāgātmikā | śrī-gurv-ādīnām tu siddha-rūpe sādha-kāyamāna-rūpe ca

rāgātmikaiva na tu rāgānugā, yathā śrī-rūpa-gosvāmi-pādādīnām teṣām sādḥaka-rūpe sādḥakāyamānatvāt | svasya siddha-rūpe siddhāyamānatvāt te siddhāḥ svayam sādḥakāḥ, anena bhāvanā-maya-rūpasya satyatvam āyātam | na tv anyam anāmayasyeva mithyātvam | anyathā tat-kṛta-sādḥakasya mithyātvāpatteḥ | kintu vyatireka-pradarana-gata-bhāvanā-mayasyāsatyatve'pi phalāntara-prāpakatvam | bhāvanā-maya-pakṣasya mayat-pratyayārthasyāvāstavatve'pi bhāvanā-rupe prakṛty-arthasya satyatvena tat-kṛta-smaraṇa-māhātmyāt | yadā śrī-kṛṣṇa-tad-bhakta-kāruṇya-lābhena mano-vāk-kāyaiḥ sarvathā vraja-lokānusāro jāyate tadaiva śrī-vrajendra-nandanena divya-sargādi-kartṛtva-rūpācitnya-śaktyā sāpekṣaṇīya-bhāvanā-maya-rūpaṁ nirmīyeta kintu bhāvanā-maya-rūpeṇa śrī-vraje sthitiḥ śrī-vraja-loka-saṅgaś ca śrī-vrajendra-nandana-sevā ca śrī-nanda-nandana-durghaṭa-ghaṭana-rūpācintya-śaktyā sampadyeta | sāpekṣaṇīya-bhāvanā-maya-jana- bhāvanā-maya-rūpe sāksād-rūpe jāte sati śrī-nanda-nandana-vraja-janaiḥ sahotpattika-sambandho'pi śrī-nanda-nandana-durghaṭa-ghaṭana-rūpācintya-śakti-vilāsaḥ, bhāvanā-maya-rūpasya satyatvam mānasenopacāreṇa [bha.ra.si. 1.2.182] ity ādi-padyasya ṭikāyām draṣṭavyam | yathā, kadācin manasaiva gṛṭa-sahitam paramānnaṁ nirmāya sauvarṇa-pātreṇa tad-bhojanārtham utthāpya sthitas taptatayā sphurite tasmin praviṣṭam aṅguṣṭha-yugalam dagdham pratiyan hanta tad idam duṣṭam jātam iti duḥkhena tad dhitvā samādhi-bhaṅge'pi jāte dagdhāṅguṣṭhatayā bahir api pīḍito babhūva ity atra sphurita iti pratiyan iti gṛṭa-sa-gṛṭa-paramānna-pātrasya tad-dhṛta-sauvarṇa-pātra-sthita-sa-gṛṭa-paramānasya bhāvanā-mayatvam āyātam | dagdhāṅguṣṭhatayā bahiḥ pīḍito babhūveti bhāvanā-mayasya tasya satyatvam āyātam | anyathā paramānna-taptatayāṅguṣṭha-dagdhavasyāsambhavāt | bahir dagdhāṅguṣṭhatayā pīḍitavena siddha-sādḥaka-dehayo rasanāyām vastu-dvayasyeva miśritā yātā | ata eva siddha-rūpeṇa yat karoti tat sādḥaka-rūpe pracarati sādḥaka-rūpeṇa yat karoti tat siddha-rūpe pracarati | tasmāt siddha-sādḥaka-rūpākhyo vraja-lokānusāro eva mano vāk-kāyaiḥ kartavya iti | atra prayogaḥ—bhāvanā-mayam taptam paramānnaṁ rūpaṁ ca satyam dagdhāṅguṣṭhatayā bahiḥ pīḍyāḥ satyatvāt | ataḥ siddha-rūpasya bhāvanāmayatve'pi vyūhatvam | ahantāspadasyātmana aikyaividhyāt | mamatāspadasya deha-rūpasya sādḥaka-rūpatva-siddha-rūpatvābhyām dvaividhyāc ca | tadā taṣṭha-rūpasya na vyūhatvam tamsin mamatāspadatvasya bādhitatvāt |

harṣa-niṣṭhādikam sarvam siddha-rūpa-gatam hi tat |
patet sādḥaka-rūpe'nubhaviteko yatas tayoh ||
vīṇā-vaiṇika-tuylatvam nātaḥ sarvāmśatas tayoh |
vyūhatvābhāva-bhāvākhyā mahatī siddha-rūpayoh ||

ata eva kvacit siddha-rūpa-gatāntar-daśānantarā sādḥaka-rūpa-gatāntar-daśā, sādḥaka-rūpa-gatāntar-daśānantarā sādḥaka-rūpa-gatāntar-daśā, sādḥaka-rūpa-gatāntar-daśānantarā taṣṭhatā kvacit siddha-rūpa-gatāntar-daśānantarā sādḥaka-rūpa-gatāntar-daśā, punas tad-anantarā siddha-rūpa-gatāntar-daśā iti | vraja-lokāḥ śrīmad-rūpa-gosvāmi-pādādayaḥ | tad-anusārataḥ sādḥaka-rūpeṇa sevā kāryeti tantreṇa vyākhyāntaram anyat samam | ataḥ śrī-gurv-ādīnām sādḥakāyamāna-rūpasyānusāraḥ sādḥaka-rūpeṇa kartavyo na tu taṣṭhāyamāna-rūpasya | śrī-rūpa-mañjary-ādiṣu kāma-rūpā bhaktir na tu sambhrama-prīti-rūpā | yathā muktā-cariteḥ—svābhilaṣita-paricaraṇa-viśeṣa-lābhāya ca raṅgamālā-prabhṛtaya etāḥ parama-praṇayi-sakhyo'pi paricārikā iva vyavaharanti ity atra raṅgaṇa-mālā raṅgaṇa-vallīti śrī-rūpa-mañjaryā dve nāmanī jñeye | śrī-govinda-līlāmṛte—

āscaryām hariṇā rādhā gāḍham āliṅgitā ciram |
tad-asaṅgati-yuktāpi nivṛtāsīt sakhī-tatir || (gla 10.

iti vṛndā-praśnānantaram nāndimukhyā uttaram—
sakhyaḥ śrī-rādhikāyā vraja-kumuda-vidhor hlādinī-nāma-śakteḥ
sārāṁśa-prema-vallyāḥ kiśalaya-dala-puṣpādi-tulyāḥ sva-tulyāḥ |
siktāyām kṛṣṇa-lilāmṛta-rasa-nicayair ullasantyām amuṣyām
jātollāsāḥ sva-sekāc chata-guṇam adhikam santi yat tan na citram || (gla 10.16)

śrī-rūpa-mañjaryāyāḥ sadā bhāvollāsānvayāḥ | mad-īśā-nāthatve vraja-vipina-candram vraja-
vaneśvarīm tan-nāthatve iti vacanāt | bhāvollāsasya lakṣaṇam—

sañcārī syāt samāno vā kṛṣṇa-ratyāḥ suhṛd-ratiḥ |
adhikā puṣyamāṇā ced bhāvollāsā ratiḥ || [bha.ra.si. 2.5.128]

sañcārīti śrī-kṛṣṇa-rati-mūlakatvāt, tac ca śrī-kṛṣṇa-rateḥ svapakṣatvādi-hetutvāt | atra
bhāvollāsāḥ sthāyī-viśeṣāḥ kintu śrī-kṛṣṇa-rateḥ parārthatvābhāvān nāṅgatvam tad-viṣaya-
rasasyāṅgitvam eva | ata eva bhāvollāsa-sthāyikāḥ śrī-rādhikā-viṣaya-raso'ṅgim eva na tu
hāsyādivad aṅgī | hāsyādu rateḥ parārthatvāt | atra prayogaḥ—śrī-kṛṣṇa-ratyāḥ puṣyamāṇāt
tato'dhikāpi suhṛd-ratis tato nādhikā śrī-kṛṣṇa-rateḥ samāyā api suhṛd-rates tasyā
vyabhicāritvāt | athodāharaṇa-dig-darśanam—

śrīr yat-padāmbuja-rajāś cakame tulasyā
labdhvāpi vakṣasi padaṁ kila bhṛtya-juṣṭam |
yasyāḥ sva-vikṣaṇa-kṛte 'nya-sura-prayāśas
tadvad vyaṁ ca tava pāda-rajāḥ prapannaḥ || [bhā.pu. 10.29.37]

ity asya padyasya prema-kṛtotkarṣa-drṣṭi-prāptārtha-mātrānusandhānena, mano-vāk-kāyair
mañjary-ādi-pūrvāvasthāparāvasthayor anusāreṇa sādḥaka-rūpeṇa siddha-rūpeṇa ca
kāmanugāyām sevā ṣaḍ-vidhā bhavati | pratyekaṁ jñāna-prāptārtha-mātrānusandhānena sā
ṣaḍ-vidhā, pratīyamāne mañjaryādy-anusāre'py ajāta-prematayā sādḥakatve vaidhy eva
bhavati |

yathā vādakā-citta-sthā gītis tan-mukha-niḥṣṛtā |
tat-karṭṭ-śaṅgatā vīṇā-sambhavā yugapad bhavet ||
evam sādḥaka-citta-sthā sevā tan-mukha-niḥṣṛtā |
tat-karṭṭ-śaṅgatā siddha-rūpa-cittādi-sambhavā ||

tatra jñāna-prāptārthaḥ spaṣṭaḥ premoṭkarṣa-drṣṭi-prāptārtho, yathā--yat-padāmbuja-rajō
yasya nārāyaṇasya padāmbuja-rajāḥ śrīś cakame tadvat taveti, [tasmān nandātmajo'yam te
nārāyaṇa-samo guṇair](#) || [bhā.pu. 10.] ity uktatvāt sa iva yas tvam tasya tava pāda-rajō vyaṁ
prapannā iti |

yathā-sthita-dehenārtha-dvayāsvādanam taṭastha-rūpeṇa, tat tu mānasa-vācika-kāyikatayā pratyekaṁ tridhā | śrī-puṁstva-bhāvanā-yogāyogābhyām punas tat-pratyekaṁ dvidhā | atra sva-puṁstva-bhāvanām vinā yathā-sthita-rūpeṇa mano-vāk-kāyais trividha-parārthāsvādanam kaimutyena kāmānugām pratyāpated iti | tat trividha-bhedāsvikārād bhedānām dvādaśatve'pi navatvam iti | śrī-mahāprabhor bhāva-varṇau śrī-rādhikā-bhāva-varṇābhyām sahaikīkr̥tya tasya svarūpaṁ śrī-nanda-nandana-svarūpaṁaikīkr̥tyokta-lakṣaṇa-sādhaka-rūpopayukta-daśāyām tat-tad-ekīkaraṇānusandhāna-valitaṁ tasya lilāsvādanam ukta-lakṣaṇa-sādhaka-rūpeṇa tasmin āsvādane'veśātiśayād antar-daśāyām satyām tat-tad-ekīkaraṇānusandhāna-rahitaṁ tat śrī-kṛṣṇa-lilāsvādana-gata-bhāvanā-maya-siddha-rūpeṇa | atra taṭastha-svarūpaṁ nāsty eva | śacīsūnum nandīśvara-pati-sutatve iti nanda-nandanasyaiva vidheyatvāt | yathā śrī-nanda-nandanasya prakāśa-dvaividhyābhāve'pi śrī-gaura-vidhutvam | evaṁ śrī-rūpa-mañjary-ādīnām prakāśa-dvaividhyābhāve'pi śrīmad-rūpa-gosvāmy-āditvam | evaṁ anya-mañjary-ādīnām prakāśa-dvaividhyābhāve'pi śrīmad-rūpa-gosvāmy-ādy-anugatavtam | ata eva śrī-gurv-ādīnām prakāśa-dvaividhyābhāve'pi śrīmad-rūpa-gosvāmy-ādīnām anugatavtāyā saṅgitvam | ata eva śrī-nanda-nandanādīnām śrī-gaura-vidhv-ādīnām ca prāptiḥ sama-kālā sama-rūpā ca | atra prakāśa-dvaividhyābhāva-svikārah prakāśa-parama-vaiśiṣṭhāpekṣayā | sā ca sarvathā bhedaḥbhāvāpekṣayā , prakāśa-dhāma-parikara-samaya-lilādi-gata-bhedānām madhye bhedasyaikatarasya svikārah | atra tu teṣām madhye tasyaikatarasyāpy asvikāra iti | parama-vaiśiṣṭyām sa ca sarveṣām teṣām yugapat prakāśa-svikārāya prakāśasyācintyavtam | prakāśa-dvaividhyābhāve'pi śrī-gaurāṅga-vidhutvādikasyaitasyācintyācintyavtam tac ca kali-yuga-pāvanatvādinā parama-kāruṇyādhikyē'pi prakatyē hetu-traya-sad-bhāvena śrī-rādhikā-bhāva-varṇa-svikāra-parama-sattāyām api | ata eva tad-ubhaya-miśreṇa sitā-miśraṇena ghanāvarta-payasa iva lilāyā mādhyāyā-vaiśiṣṭyē'pi siddha-rūpa-sādhaka-rūpa-gata-kāmānugāyās tad-ubhaya-prthag-bhāvesatisādhaka-rūpa-gatāyās tasyās tad-ubhaya-dīptatve'pi samayādibhedābhāvād iti | vaidhī-bhakta-sādhaka-rūpācaraṇam tat-sālakṣaṇya-pratīyamāna-rāgānugā-bhakta-taṭastha-rūpācaraṇayor vailakṣaṇyam vraja-lokānusāram vinā śāstra-śāsanena lobhena vāsvābhīṣṭa-sādhakatvena taṭastha-rūpa-sāhityābhāvena ca yat kriyate tat pūrvam, vraja-lokānusāram vinā śāstra-śāsanena lobhau ca vinā svābhīṣṭāsādhakatvena sādhaka-rūpa-sāhityābhāvna ca yat kriyate tat param | śāstrasya śāsanenaivety avakāro vraja-lokānusāram vinā lobhasya śāstra-śāsanena pravartakatvāt | śāstra-śāsanena-vraja-lokānusārānapekṣācaraṇasyāmārgatvāc ca | vaidhī-rāgānugā ca mārgau |

lobhena karmācaraṇena tad-bhaktir yathā bhavet |
lobhena vaidhy-ācaraṇe na sā rāgānugā tatheti ||
āveśam mānasam brūte vācika-kāyiko hi saḥ |
yathā vaiṇika-citta-sthām gītim viṇābhavā hi sā ||
ato mānasa āveśe sādhatvam abādhitam |
ayoge'pi hi sānnidhyam uttamādhamayor mithaḥ ||
svakāryotpādya vaśayam syāt siddha-rūpa-taṭasthayoḥ ||

atra prayogaḥ | ayoge'pi taṭasthatā sva-kāryotpādikā siddha-rūpa-gatāntar-daśā paricched

yat yogāt sādhatkam rūpaṁ tāṭasthyam sūkṣmam eva tat |
liṅgam jīvam ivābhāvam taj jahāti na tat kvacit |
vande śrī-kṛṣṇa-premānam yasyoddāmana-mātrataḥ |

tāṭasthyam nidhanam yāti tamaḥ sūryodaye yathā || iti |

tantreṇa vyākhyāntaram—prāpta-śrī-kṛṣṇādi-saṅga-vraja-janānukāri-bhāvanā-maya-rūpasya yathā-sthita-deha-yogāyogābhyām sādḥaka-rūpatva-siddha-rūpatve ubhābhyām sevā dvidhā pūrvā pareti | sādḥaka-rūpa-gata-bāhyāntar-bāhyārdha-bāhya-daśayoḥ pūrvā | sādḥaka-rūpa-gatāntar-daśāyām parā | pūrvā sama-rūpāpy asamakālā parā sama-kālā ca | pūrvasyām bhāvanā-maya-rūpasya yathā-sthita-dehe'ntarbhūtatvam iti vailakṣaṇyam atra sādḥaka-rūpa-siddha-rūpagata-sevayoḥ sama-rūpatvāt jhaṭiti siddha-rūpa-gata-sevāpātena sādḥaka-rūpa-gata-sevāyāḥ prābalya-bhāvenārdha-bāhya-daśāyāḥ sthāyitve'py ārope bāhya-daśa-sad-bhāvāt | parasyām yathā-sthita-dehasya bhāvanā-maya-rūpe'ntarbhūtatvam | parasyām eva sādḥaka-rūpa-siddha-rūpayor vaiṅikya-viṅā-tulyatvam iti |

atra vivakṣita-sādhanāmsānopāde tat pūrvam na darśitam iti | atra siddha-sādḥaka-rūpa-gata-rāgānugā tridhā darśitā | lobham ārabhyārucim bāhyārdha-bāhya-daśayor asama-rūpāsama-kālā ca | āsaktim ārabhyābhāvam antar-daśāyām sama-rūpā sama-kālā cety anyā | lobham ārabhyābhāvam bāhyārdha-bāhya-daśāntar-daśāsv asama-kālā sama-rūpā cety anyā | siddha-sādḥaka-rūpayor atra viṅā-vaiṅika-tulyatvam nāsti | lobham ārabhya rucir bāhyārdha-bāhya-daśayoḥ sama-rūpāpy asama-kālā cāsaktim ārabhyābhāvāntar-daśāyām sama-rūpā sama-kālā cety anyeti | samañjasānurāgā vaidhī-kāmānugāto'bhinnatayā rāgānavāptatvena patir eva guruḥ strīṅām ity ādi samañjasāgata-śāstra-śāsana-pravṛtṭyā—

yatra rāgānavāptatvāt pravṛtṭir upajāyate |
śāsanenaiva śāstrasya sā vaidhī bhaktir ucyate || [bha.ra.si. 1.2.6]

ity ukta-vaidhī-lakṣaṇa-vyāpṭeḥ samañjasānugāyāḥ kāmānugāto'bhinnatā |

sā kāmārūpā sambhoga-tṛṣṇām yā nayati svatām |
yad asyām kṛṣṇa-saukhyārtham eva kevalam udyamaḥ || [bha.ra.si. 1.2.283]

ity ukta-lakṣaṇa-kāma-rūpāyāḥ samarthāpara-paryāyatvāt | tac ca

kaṁcid viśeṣam āyantyā sambhogecchā yayābhitaḥ |
ratyā tādatmyam āpannā sā samartheti bhāṇyate || [u.nī. 14.52]
sarvādbhuta-vilāsormi-camatkāra-kara-śriyaḥ |
sambhogecchā-viśeṣo'syā rater jātu na bhidyate || [u.nī. 14.55]

ity ukta-lakṣaṇa-samarthā-sālakṣaṇyād iti |

śrī-narottama-pādābjam sphuratām ḥṛdi me sadā |
tac-chīdhu-matta-kṣud-bhṛṅgair janaiḥ saṅgo'stu me'nisam ||

iti rāgānugā-vivṛtau pūrvārdham |

--o)0(o--

dvitīyārdham

mano-vāk-kāya-sambandhāt sevaikaiva tridhā bhavet |
mānasī vācīkī caiva kāyīkīti vicārataḥ ||

yathā sādḥaka-rūpeṇa mānasī vācīkī kāyīkīti tridhā sevā (cāṭu-puṣpāñjali 21)—

kadā bimboṣṭhi tāmbūlaṁ mayā tava mukhāmbuje |
arpyamāṇaṁ vrajādḥīsa-sūnur ācchidya bhokṣyate ||1||

siddha-rūpeṇa mānasī vācīkī kāyīkīti tridhā sevā, yathā (vi.ku. 28)—

yā te kañculir atra sundari mayā vakṣojayor arpitā
śyāmācchādāna-kāmyayā kila na sāsatyeti vijñāyatām |
kintu svāmini kṛṣṇa eva sahasā tat tām avāpya svayam
praṇebhyo'py adhikam svakam nidhi-yugam saṅgopayaty eva hi ||2||

taṭastha-rūpeṇa sva-puṁstva-bhāvanāyā yogena mānasī vācīkī kāyīkīti tridhā sevā, yathā—

vicitra-patrāṅkura-śāli-bālā-
stanāntaram yāmi vanāntaram vā |
apāsya vṛndāvana-pāda-lāsyam
upāsyaṁ anyatra vilokayāmi ||3||

taṭastha-rūpeṇa sva-puṁstva-bhāvanāyā ayogena mānasī vācīkī kāyīkīti tridhā sevā, yathā
(kārpaṇya-pañjikā, 44)—

yathā vṛndāvane jantur anarho'py eṣa vāsyate |
tayaiva kṛpayā nāthau siddhim kurutam īpsitam ||4||

taṭastha-rūpeṇa śrī-kṛṣṇe aiśya-bhāvanāyā yogena mānasī vācīkī kāyīkīti tridhā sevā, yathā
(vraja-vilāsa 5)—

vaikuṅṭhād api sodarātmaja-vṛtā dvāravatī sā priyā
yatra śrī-śata-nindi-paṭṭa-mahiṣī-vṛndaiḥ prabhuḥ khelati |
prema-kṣetram asau tato'pi mathurā śreṣṭhā harer janmato
yatra śrī-vraja eva rājatitarām tām eva nityam bhaje ||5||

taṭastha-rūpeṇa sva-puṁstva-bhāvanā- śrī-kṛṣṇaiśya-bhāvanāyogena mānasī vācīkī kāyīkīti
tridhā sevā, yathā (utkalikā-vallarī 66)—

prapadya bhavadīyatām kalita-nirmala-premabhir
mahadbhir api kāmyate kim api yatra tārṇam januḥ |
kṛtātra kujaner api vraja-vane sthitir me yayā

kr̥pām kr̥paṇa-gāminīm sadasi naumi tām eva vām ||6||

aiśya-bhāvanayā pūrvā vaidhya-sevā matā hi ṣaṭ |
iṣṭa-sampādatvena kṛtā vaidhyā dviṣaṭ parāḥ ||7||
āsvaṣṭhādaśa-vaidhīṣu trika-ṣaṭkaṁ vicāryate |
trikāṇām tṛtīyādīnām ekenāpi madhoḥ purīm ||8||
ākhyā-dvitīyayor aikatareṇa dvārakām iyāt |
trikayoḥ śabalenāpi kim tṛtīyādibhiḥ punaḥ ||9||
miśritena trikaḥ kṛṣṇa-vaikuṇṭham kevalāt tu taiḥ |
kim punar miśritātau tu dvitīyādya-trika-dvayāt ||10||
lokāpekṣā-kṛtam yat tac-chāstra-śāsana-malakam |
yad-aśāstriya-kṛd-lokāpekṣā naiva prajāyate ||11||
abhāvam sādhatvena vyūhatvam rūpayor dvayoḥ |
jāte premni prakāśatvam siddhatvena tayor bhavet ||12||
bhāvanā-maya-rūpasya dvidhā yogo nigadyate |
yathā-sthītena dehena tat-sphūrtyāropa-yugmataḥ ||13||
yathā-sthitasya dehasya sphūrtāv asama-rūpayoḥ |
bādhitam sādhatkam rūpam nahi syāt sevayoḥ kvacit ||14||
ārope ced bāhya-daśā tadā sphūrtau daśā-trayam |
ārope`rdha-bāhya-daśā cet tad-ādi-dvayam tadā ||15||
sphūrtāvantar-daśārope cet sphūrtau saiva syāt tadā |
sphūrtiḥ syāt siddha-rūpeṇa pravṛttāv api sevane ||16||
ārope yā daśā yasya sthāyini tasya sā daśā |
prātilomyena vijñeyā hetoḥ pātāt taṭasthatā ||17||

sthāyi-daśā-taṭasthatayor madhye anya-daśā-sad-bhāve`pi lāghavān na tad-vivakṣā |
bāhyārdha-bāhya-daśayor avāntara-bheda-sad-bhāve`pi na tad-vivakṣā prasiddhābhāvāt |

siddha-rūpa-kṛtā sevā mānasyām tad-abhāvataḥ |
āśrayasya vinābhāvāt sevāyām sādhatke patet ||18||
rūpe candrādivad daghni dvārakādi-pada-pradā |
sarvathā vraja-lokānusārasya vyatirekataḥ ||19|| iti |

avasthā dehādīkam bhāvanā-mayam sarvam mithyā-bhūtam | jīvasya tasminn adhyāso nāsti
yathānyasyāvasthā dehādīke | ato`bhimāno`pi tasmin nāsti yathānyasyāvasthā dehādīke | yadi
bhāvanā-mayī avasthā satyā tadā bhāvanā-maya-dehaḥ katham na satyaḥ | yadi bhāvanā-
mayyām avasthāyām adhyāso`bhimānās ca jāyate tadā bhāvanā-maye dehe sa ca katham na
jāyate | yadi svapna-manorathayor manomaye`pi deha āveśajābhimāna iva bhāvanā-mayyām
avasthāyām āveśajābhimāno jāyate, tadā sa eva bhāvanā-maya-dehe katham na jāyate |

yadi bhāvanā-mayyā avasthāyāḥ satyatvenātmānvayas tadā bhāvanā-maya-dehasyāpi katham
na tena tad-anvayaḥ iti | sva-puṁstva-bhāvanā-yogāyogābhyām taṭastha-rūpeṇa pūrvāyāḥ ṣaḍ-
vidhā sevā, tayā siddha-rūpe`bhimānasyotkarṣe sādhyate | taṭastha-rūpeṇa parāyāḥ ṣaḍ-vidhā
sevā, tayā yathā-sthita-dehe bādhitābhimānasya nāśaḥ sādhyate | pūrvābhimānās cic-chakti-

vṛtti-rūpaḥ paro'bhimāno māyā-vṛtti-rūpaḥ pūrvasya sādihakatvāt parasya nāsyatvāt | ataś ca sādhūktaṁ patet kāmānugām pratīti | vraja-bhāvetarānārtha-nivṛtṭy-ādīkam anyat iti ca |

atra prayogaḥ—siddha-rūpam ātmavat trividha-sevā sampāditatvāt | siddha-sādihaka-gata ātmā ekaḥ | siddha-rūpa-gata-harsādeḥ sādihaka-rūpe udayāt | abhimānaḥ siddha-sādihaka-rūpa-gata ekaḥ | ātmanas tad-ubhayānvayāt |

ārope sādihake rūpe siddha-rūpa-gatasya hi |
abhimānasya vijñeyaḥ prakāśo na bhidā tataḥ ||20||
cātuspādikatā tasyānyathātvena na sidhyate ||21||

atha taṭastha-rūpa-gata-vicāraḥ—

ātmā dehāt pṛthag-bhūto vṛkṣāt pakṣī yathā bhavet |
abhāvam abhimāno'smin bādhitopy ātmano bhavet ||22||
yo'syā sphūrtau pralīnaḥ syāt sphūrtāv udbuddhatām vrajet |
abhimāno'tra yāvat syād deho'yam tāvad ātmanaḥ ||23||
tasmād anena dehena nānyat kuryāt kadācana |
rāgānugā poṣakād vai siddhānta-kathanād itaḥ ||24|| iti |

tāṭasthyam dvidhā sthūlam sūkṣmam iti | tad dvididham, punaḥ pratyekaṁ tridhā | bṛhan-
madhyama-laghv iti | bāhya-daśāyām sādihaka-rūpe sūkṣmam tāṭasthyam bṛhat |taṭastha-rūpe
sthūlam tāṭasthyam bṛhat | antar-bāhya-daśāyām sādihaka-rūpe sūkṣmam tāṭasthyam
madhyamam tāṭastha-rūpe sthūlam tāṭasthyam madhyamam | antar-daśāyām sūkṣmam
sādihaka-rūpe taṭastha-rūpe sthūlam tāṭasthyam laghu |

abhimānas tridhā bṛhan madhyamo laghur iti | bāhya-daśāyām satyām siddha-rūpe'bhimāno
laghuḥ | taṭastha-rūpe'bhimāno bṛhat | ardha-bāhya-daśāyām siddha-rūpe'bhimāno
madhyamaḥ | taṭastha-rūpe'bhimāno madhyamaḥ, antar-daśāyām siddha-rūpe'bhimāno bṛhat,
taṭastha-rūpe'bhimāno laghuḥ | kevalāntar-daśāyām siddha-rūpe'bhimāno'tibṛhat | evam
sādihaka-rūpe'bhimānaś cic-chakti-vṛtti-rūpaḥ sa ca bāhya-daśādiṣu siddha-rūpa iva laghv-ādi-
rūpaḥ | kevala-bāhya-daśāyām yathā-sthita-dehe'bhimāno'tibṛhat | sthāyinī daśā cet kaniṣṭhā
tadānyā daśā kaniṣṭhā sthāyinī daśā cen madhyamā tadānyā daśā madhyamā, sthāyinī ced
uttamā tadānyā daśottamā | abhimānayoḥ prakṛtatvāprakṛtatvābhyām taṭastha-rūpasya
sādihaka-rūpam nāvasthā kintu dehāntaram |

yathā kāñcanatām yāti kāmasyam rasa-vidhānataḥ |
tathā dikṣā-vidhānena dvijatvam jāyate nr̥ṇām ||26||

iti vacanād vaiṣṇava-mantra-grahaṇena dehāntaram syān na tu pūrva-dehasya mṛdo ghaṭa iva
dehasya bālyādir ivāvasthā | anyathā varṇāśrama-sattvena tat-tad-dharmādhikārād ata eva tad-
akaraṇe pratyavāyāpātāc ca | yathā sādihaka-rūpeṇa kriyamāṇā sevā anyair janair yathā-sthita-
dehena kriyamāṇā pratīyate tathā varṇāśrama-rahitena dehena kriyamāṇā sevā anyair janair
varṇāśramavatā dehena kriyamāṇā pratīyata iti sādihaka-rūpa-yathā-sthita-dehayor dvayor apy
anvaya-siddhatvam | yathā lobha-sad-bhāvenādhikāritva-sattve'pi bhāvanā-maya-
dehāropāpagamāt sādihaka-rūpam punas taṭasthatayā punar dehāntaratām prāpnoti | tathā

śraddhā sad-bhāvenādhikāritva-sattve'pi punar varṇāśrama-dharmācaraṇād gṛhīta-bhagavan-
mantrādir api dehaḥ punar dehāntaratām prāpnoti ata eva sādḥaka-rūpa#ta-cittādi pṛthak
yathaikādaśe—

guṇeṣv āviśate ceto guṇās cetasi ca prajāḥ |
jīvasya deha ubhayaṁ guṇās ceto mad-ātmanaḥ ||27||
guṇeṣu cāviśac cittam abhikṣṇaṁ guṇa-sevayā |
guṇās ca citta-prabhavā mad-rūpa ubhayaṁ tyajet ||28|| [bhā.pu. 11.13.25-6]

ity atra cittādeśas tyājyatvena varṇitatvāc ca |

śāstrīyaṁ karma śāstrīyā vaidhī rāgānugā tathā |
karmādhikārī śāstrīya-kartā tat-karaṇe yathā ||29||
vaidha-bhakty-adhikārī tat kṛtau śāstrīya-kṛd yathā |
rāgānugādhikārī tat kṛtau śāstrīyakṛt tathā ||30||

rāgānugāyāḥ prabheda-rūpatvāt sambandhānugā-kāmānuge śāstrīye | yathā sambandhānugā
akaraṇe kāmānugā-bhakto'śāstrīya-kṛn na bhavati, yathā kāmānugāyā akaraṇe
sambandhānugā-bhakto'śāstrīya-kṛn bhavati, tathā vaidha-bhakty-akaraṇe rāgānugā-
bhakto'śāstrīya-kṛn na bhavati | ata eva [api tyaktvā lakṣmī-pati-ratim ito vyoma-nayanīm](#) iti |

adhikārī na lubdhaś ced bhaktir rāgānugā bhavet |
bhaktī rāgānugā na syāt lubdhaś ced adhikāravān |
vraja-bhāvas tadā na syāt tad-dvaye sati syāt sa hi ||31||

ata eva [sve sve'dhikāra](#) ity ādi rāgānugāyāḥ śāstrīyatvam | śāstrīyāyās trividhāyā bhakteḥ
prabheda-rūpāyāḥ sādḥana-bhakteḥ prabheda-rūpatvāt |

lakṣaṇa-vyatirekeṇa vaidha-bhakty-adhikārṇaḥ |
lobhaḥ sādḥana-go rāgānugādhikāriṇo bhavet ||32||
bhāvanā-maya-rūpasyāropeṇākṣipyate balāt |
deśa-kālādigāropeṇa sva-siddhy-arthaṁ suniścitam ||33||
bhāvanā-maya-rūpeṇāropyamāṇena mānasī |
sevāyām kriyate tasyām kuṇḍa-vāsādi siddhyati ||34||
prema-bāhya-daśā siddha-rūpe yā sthāyinī nahi |
jāte premni sthāyinī sā kevalāntar-daśā matā ||35||

yathā prītādi-rase'nya-rasānubhāva-sādḥaraṇā anubhāvāḥ sthāyi-vaiśiṣṭyaṁ jñāpikāḥ santah
sva-vaiśiṣṭyaṁ jñāpayanti anyathā teṣāṁ anubhāvatvaṁ na sidhyati | evam—

[śravaṇotkīrtanādīni vaidha-bhakty-uditāni tu](#) |
[yāny aṅgāni ca tāny atra vijñeyāni manīṣibhiḥ](#) ||36|| [bha.ra.si. 1.2.296]

ity atra śravaṇotkīrtanādīni rāgānugātva-rūpa-vaiśiṣṭyaṁ rāgānugātva-rūpa-vaiśiṣṭyaṁ
jñāpakāni santi sva-vaiśiṣṭyaṁ jñāpayanti | anyathā teṣāṁ rāgānugāṅgitā na sidhyati |

rāgānugā-gata-śravaṇotkīrtanādiṣu teṣāṃ vaidha-bhakti-gata-śravaṇotkīrtanādīnām
sādhāraṇyaṃ yāny adhikāriṇo'lubdhatvena vaidha-bhakti-uditāni tu | karma-vaidha-bhakti-
vyatireka-siddhaṃ na | yathā mantratas tantrata ity ādi | vaidha-bhaktiḥ vyatireka-siddhā
yathā tāvat karmāṇīty ādi | vaidha-bhaktir na rāgānugā-vyatireka-siddhā, yathā
śravaṇotkīrtanādīni vaidha-bhakti-uditāni tu ity ādi | etat tu yatra rāgānuavāptatvād ity ādeḥ |
atra yatreti sāmānyatayā nirdeśo vaidha-bhakteḥ rāgānugā-vyatirekāsiddhatvāt | rāgānugā-
vyatireka-siddhā yathā sevā-sādhaka-rūpeṇety ādi | etat tu rāgātmikām anusṛtā ity ādeḥ | atra
rāgātmikām anusṛteti viśeṣatayā nirdeśo rāgānugāyā vaidhī-bhakti-vyatireka-siddhatvāt | tac
ca sāmānya-nirdeśato viśeṣa-nirdeśasya balavattvāt | rāgānugāyāḥ yatra pravṛttir lobhena
bhaktī rāgānugā-lakṣaṇā ced abhaviṣyat tadā vaidha-bhakti-vyatireka-siddhā hi sā ity evaṃ
nābhaviṣyat iti |

śrutya cātrānumānena yat pratyakṣaṃ virudhyate |
aitihyaṃ ca kvacit tatra bhāvo jñeyaḥ subuddhibhiḥ ||37||
purāṇe śrūyate pādme kaścit kuru-purī-sthitaḥ |
nanda-sūnor adhiṣṭhānaṃ tatra putratayā bhajan ||38||
nāradasyopadeśena siddho'bhūd vṛddha-varḍhakir ||39|| ity atra |

tatreti nanda-sūnor adhiṣṭhānaṃ iti ca sādḥaka-rūpam āyātam | putratayeti tatra varḍhakau
śrī-vrajeśvaryā bhāvānukaraṇam āyātam | bhajann iti tatra vrajeśvaryāś ceṣṭānukaraṇam
āyātam | ādyāṃ tatra varḍhakitvānupayuktatvād gopa-jātitvāropa ākṣipyate | anena pūrvasyām
ca tatra bhāvanā-mayyāḥ śrī-vrajeśvaryā anurāgāyāguṇādehāropa ākṣipyate | bhāva-kriyā-jāti-
guṇa-dravyānukaraṇānām paraspara-sāpekṣatvāt | nāradasyopadeśeneti asya nāradasya
siddhatvād eva varḍhako lobho jātaḥ | tenādḥikāritvam āyātam |

avikṣyātmeśvarīm kācid vṛndāvana-maheśvarīm |
tat-padāmbhoja-mātraika-gatir dāsyati kātārā ||40||
patitā tat-saras-tīre rudaty āra-ravākulam |
tac-chrī-vaktreṣaṇāvāptyai nāmāny etāni samjagau ||41|| ity atra |

patitā tat-saras-tīre iti dāsīti ca sādḥakāyamānatvena sādḥaka-rūpam āyātam | yāte kañculir ity
atra yā kevalāntar-daśā tasyā abhāvāt parityaktaḥ preyo-jana-samudayair ity atra yā kevala-
bāhya-daśā tasyā abhāvāc ca | kevala-bāhya-daśānām prema-sānnidhya-kevalāntar-daśā-
sānnidhya-svarūpāpakarṣa-kāla-svalpatvādhikyādinottamatvādi | kevalāntar-daśānām prema-
sānnidhya-prātilomya-gata-kevala-bāhya-daśā dūratva-svarūpotkarṣa-bahu-kāla-
vyāpitvādhikyādinottamatvādi | āropita-bāhya-daśārdha-bāhya-daśāntar-daśā-gatāntar-
daśānām prema-sānnidhya-kevalāntar-daśā-sānnidhya-svarūpotkarṣa-bahu-kāla-
vyāpitvādhikyādinottamatvādi | sphūrṭi-gata-bāhyārdha-bāhya-daśāntar-daśā-gatāntar-
daśānām prema-sānnidhya-kevalāntar-daśā-sānnidhya-kālāpatvādinottamatvādi |

vyākhyā riraṃsām ity ādi padyasyātra subuddhibhiḥ |
sandehocchittaye dṛṣyā śrī-mukunda-vinirmītā ||42||

sā vyākhyā, yathā— riraṃsām śrī-nandanandana-sukhārtham ramaṇecchām suṣṭhu kurvann
ity anena siddha-rūpeṇa rāgānugāyā vraje sevā suṣṭhu darśitā | vidhi-mārgeṇeti—sādḥaka-

rūpeṇa vaidha-bhaktyeti | kevaleneti—rāgānugā-miśreṇa cet tadā mathurāyām mahiṣṭvam iti bhāvaḥ | abhilāṣe saty api yathocita-sādhannaiṇa tat-prāptir iti darśitam | yad-vāñchayā śrīr lalanācarat tapo vihāya kāmān sucirāṁ dhṛta-vratā [bhā.pu. 10.16.36] iti | vāñchanti yad bhava-bhiyo munayo vyaṁ ca [bhā.pu. 10.47.58] ity ādibhis tad-vāñchāyām satyām api tad-aprāptiḥ sādhana-aiṣamyād eva || iti |

atra riraṁsām kurvann ity adhikāriṇo lubdhatvam āyātam | suṣṭhu vraja-lokānusāram yathā syād iti | vaidha-bhaktyety atra vaidha-bhaktyā sevā darśiteva pūrveṇānvayaḥ | mathurāyām mahiṣṭvam ity asya yād iti śloka-gata-kriyāyānvayaḥ | kevalena vidhi-mārgeneti rāgānugā-miśreṇa vidhi-mārgeneti vyatirekau vinā śrī-vraja-prāptir darśitā | etābhyām vyatirekābhyām suṣṭhv ity asya vyatirekeṇa cagoloka-prāptiḥ sūcitā pūrvaṁ likhitatvāt punar-ukti-bhiyā na darśitā | atrādhiāra-gata-vyatirekasyāvivakṣeti sa na darśita iti |

rāgānugā-vivṛtir yā kṛtā pūrvaṁ punar mayā |
tasyaḥ pravaktaye kiṁcit tad-vyākhyānam anuṣṭhitam iti ||43||
śrī-mukunda-kṛte śrīmad-rūpa-granthārtha-niścaye |
matir yat kṛpayā me sa śrī-kṛṣṇa-caraṇau gatiḥ ||44||

taṣṭha-rūpe'bhimāno'prakṛto na vyatireka-siddhaḥ, bādhitāprakṛtābhimānānvayāt |
sādhaka-rūpe'bhimāno'prakṛto'pi na vyatireka-siddhaḥ, bādhitāprakṛtābhimānānvayāt |
abhimānasya bādhitatvādi viṣayasya bādhitatvādeḥ | siddha-rūpe'bhimāno'prakṛto vyatireka-
siddhaḥ, bādhitāprakṛtābhimānānvayābhāvāt | kevala-bāhya-daśāyām , bādhitāprakṛta-
bādhitāprakṛta-rūpāvāntara-bheda-dvaya-viśiṣṭa-yathā-sthita-rūpa-gatābhimānāś
cātuspadikāḥ | bādhitāprakṛtābhimāna-viṣayāsphūrteḥ |

bāhya-daśāyām bādhitāprakṛtābhimāna-viṣayāsphūraṇād bādhitāprakṛtābhimānāś
tripādātmā | ardha- bāhya-daśāyām tasmād evaṁ pūrvataḥ svalpatvāc ca
bādhitāprakṛtābhimāno dvipādātmā | antar-daśāyām tasmād evaṁ pūrvataḥ svalpatvāc ca
bādhitāprakṛtāprakṛtābhimānaḥ pādātmā |

bāhya-daśāyām bādhitāprakṛtābhimānasya bāhulyād abādhitāprakṛtābhimāna-
viśeṣasyālpavāc | ardha-bāhya-daśāyām bādhitāprakṛtābhimānasya madhyamatvād
abādhitāprakṛtābhimāna-viśeṣasya bāhulyam |

sattvasya bādhitatve śuddha-sattvasya prādhānyam | śuddha-sattvasya bādhitatve śuddha-
sattva-viśeṣasya prādhānyam | ataeva śuddha-sattva-prādhānyena taṣṭha-svarūpam | śuddha-
sattva-viśeṣasya prādhānye sādhatvam | kevala-śuddha-sattva-viśeṣa-rūpatvena siddha-
rūpam | ata eva sthūlam taṣṭham bādhitam prakṛtam sūkṣmam tāṣṭhyam yathā sādha-
kā-rūpam kvacin na jahāti tathā bādhi-sthūlam tāṣṭhyam taṣṭha-rūpam kvacin na jahāti |

ata eva taṣṭha-rūpe'bhimānasya prakṛtatvam aprakṛtatābādhitābhimānāśā vivakṣayā |
kintu taṣṭha-rūpam svarṇa-sthānīyam sparśa-maṇi-sthānīyābādhitāprakṛtābhimāna-yogāt
sādhaka-rūpam ratna-sthānīyam | tato'py adhikābādhitā prakṛtābhimāna-viśeṣa-yogāt |
taṣṭha-rūpe bādhitābhimānāśā-sad-bhavaṁ na sadā svarūpa-samprāptatva-rūpa-guṇāśāḥ,
yathā—

ye satya-vākya ity ādyā hrīmān ity antimā guṇāḥ |
proktāḥ kṛṣṇe'sya bhakteṣu te vijñeyā maṇiṣibhiḥ ||45||

sādhaka-rūpe tat-tad-amśābhāvāt tad-amśa-sad-bhāvāḥ | yathā buddhis tad āśrayety atra
buddhes tad-āśrayatvam | bādhitā-prākṛtābhimāna-viṣayāsphūrteḥ | abhimānasya
bādhitvenaiva tāṭasthasya bādhitatvam | abhimānasya prākṛtatvenaiva tāṭasthyasya
bādhitatvam |

abhimānasya prākṛtatvenaiva tāṭasthasya prākṛtatvam | abādhitā-sūkṣma-tāṭasthya-bādhitā-
sthūla- tāṭasthya-samparkeṇeva sthūla-śabda-vācyam | daśā catuṣṭayam cet syāt
sphūrtyāropau vinā kvacit | bāhyādi-bādhitā-rūpaṁ tāṭastham na tadā bhavet | rāgānugā-
tāṭastha-lakṣaṇam rāgānugādihikāri-lakṣaṇa-gatam | rāgānugā-svarūpa-lakṣaṇam rāgānugā-
lakṣaṇa-gatam |

vaidha-bhaktaḥ svarūpa-lakṣaṇam sāmānya-sādhana-bhakti-gatam | vaidha-bhakteḥ tāṭastha-
lakṣaṇam vaidha-bhakty-adhikāri-lakṣaṇa-gatam | vaidha-bhakti-lakṣaṇe tu tat-tad-anuvāda-
mātram | svarūpa-lakṣaṇa-tāṭastha-lakṣaṇe mithaḥ sāpekṣe | yathānyābhilāṣitety atra
sāmānyottama-bhakter vidheyatvāt | svarūpa-lakṣaṇa-tāṭastha-lakṣaṇe mithaḥ sāpekṣe |

vaidhī-rāgānuge vidheye | vaidhī-rāgānugayos tāṭastha-lakṣaṇa-viparyaye vaidhī svarūpaṁ na
tyajati anvaya-siddhatvāt | rāgānugā ca rāgānugā nahīti svarūpaṁ hitvā ābhāsatvam prāpnoti
vyatireka-siddhatvāt | yathā sāmānyottama-bhaktes tāṭastha-lakṣaṇānyathātve bhaktir nahīti
svarūpaṁ vihāya ābhāsatvam prāpnoti vyatireka-siddhatvāt | yathā sāmānyottama-bhakter
vyatireka-siddhatvāt | sāmānyottama-bhakteḥ svarūpa-lakṣaṇa-sad-bhāve'pi tāṭastha-
lakṣaṇābhāvena tat prabheda-rūpasya bhāvasya—[mumuksu-prabhṛtīnām ced bhaved eṣā ratir
nahi](#) iti svarūpa-tyāgenābhāsatvam | evaṁ sāmānyottama-bhakter vyatireka-siddhatvāt |
sāmānyottama-bhakteḥ svarūpa-lakṣaṇa-sad-bhāve'pi tāṭastha-lakṣaṇābhāvena tat-prabheda-
rūpāyāḥ sādhanā-bhakter mumuksu-prabhṛtīnām ced bhaved eṣā sādhanā-bhaktir nahīti
svarūpa-tyāgenābhāsatvam nyāyyam | ata eva sāmānya-bhakter uttāmeti viśeṣaṇopādānam
tāṭastha-lakṣaṇābhāva-prāptābhāsatvāpeksayā | bhaktir uttāmā bhaktyābhāso'nuttama iti |
anyathā sarvopādhitī padya-gata-vidheyārtha-tulyatābhāvenāsya padasyāprāmānyāpatteḥ
pūrvam rāgānugā-lakṣaṇam sphuṭatvātiśayārtam vaidha-bhakter eka-deśa-pradarśanena
vyatireka-siddhatvam āngīkṛtya – [yatra rāgānavāptatvāt](#) [bha.ra.si. 1.2.6] ity atra rāga-
śabdasya vyākhyā-viśeṣo darśitaḥ | paścād rāgānugā-vyatireka-siddhatva-niṣpattaye vaidha-
bhakteḥ samyaktayā pradarśanena tasyānvaya-siddhatvam pradarśya vyākhyā-viśeṣo darśitaḥ
sa ca rāgāl lobhād iti | yadā vaidhī rāgānugātaḥ svarūpa-lakṣaṇa-tāṭastha-lakṣaṇābhāyām
bhinnāḥ, tadā vyatireka-siddhā | yadā svarūpa-lakṣaṇena vā tāṭastha-lakṣaṇena vābhinnā
tadānvaya-siddhā | ata eva vaidha-bhakteḥ pṛthaktvam sāṅghātikam cāyātam | [sarvopādhi](#) ity
ādau vaidha-bhakteḥ kim uta rāgānugā-bhakter jñāna-karma-vyatireka-siddhatvam | [kṛṣṇam
smaran](#) ity ādau nija-samihitam kṛṣṇa-preṣṭha-janānya-smaraṇa-kīrtana-śravaṇāni śrī-
vrajatara-sthāna-vāsaś ca tāṭastha-rūpeṇety āyātaḥ | tena rāgānugāyā vaidhī-vyatireka-
siddhatvam āyātam | [yā te kañculir](#) ity ādau kevalāntar-daśāyām yathā-sthita-deha-
sphūrtyābhāvena siddha-rūpasya tad-vyatireka-siddhatvam | kim ca, [īsvare tad-adhīneṣv](#) ity
ādau tāṭastha-rūpa-gata-bādhitābhimānāṁśa-sādhaka-rūpa-gata-bādhitābhimānāṁśa-sad-
bhāvenānvaya-siddhatvāt sādhanā-bhaktatvam | sarva-bhūteṣv ity ādau tat-tad-amśābhāvena

vyatireka-siddhatvāt siddha-bhaktatvaṁ pūrvatra tad-adhīneṣu maitrī sādḥaka-rūpea-gata-bādhitām imānāmśa-sad-bhāvāt | bālīṣeṣu kṛpā dviṣatsūpekṣā taṭastha-rūpa-gata-bādhitābhimānāmśa-sad-bhāvāt | paratra **sarva-bhūteṣu bhagavad-bhāvam** iti tat-tad-amśābhāvāt | tad-adhīneṣu bhagavad-bhāva-lokanam tatra premotpatteḥ sā ca śrī-kṛṣṇe premotpatteḥ | prema-maitrīty atra prema-śabdena bhāva ucyeta | bālīṣeṣu dviṣatsu ca bhagavad-bhāvāvalokanam, bhagavad-bhagavat-parikarānyānanusandhānāt | tac ca jāta-prematvena sadā kevalāntar-daśā-sad-bhāvāt | ata eva bhagavad-bhāvo'tra bhagavat-premā tad-avalokanam | taj-jāta-kevalāntar-daśānurūpa-vilokanāt | ata eva **bhūtāni bhagavati** ity ādi | anirvacanīya-bhāgyātīśayāj jāta-śraddhā-hetuka-voidha-bhakti-candra-kānty-udaya-pūrvakṛta-dharmādi-timira-parābhava-hetuka-tad-apagamāmśenāpi voidha-bhakteḥ karma-jñānādi-vyatireka-siddhatvam | yathā kṛṣṇa-tad-bhakta-kāruṇya-lābha-mātraika-hetuka-rāgānugā-sūrya-kānty-udaya-hetuka-pūrvakṛta-voidha-bhakti-rajany-apagamāmśenāpi rāgānugāyā voidha-bhakti-vyatireka-siddhatvam | tathā śraddhā-hetuka-guru-pādāśrayasya rajanīsthānīyatvam | kṛṣṇa-tad-bhakta-kāruṇya-lābha-mātraika-hetuka-guru-pādāśrayasya sūrya-kānti-sthānīyatvam | prārabdha-kṛtam sthūla-śarīram anādy-avidyā-kṛtam liṅga-śarīram śraddhā-lābhaikatara-hetuka-śrī-guru-pādāśraya-mātreṇa pūrvam naśyati param premotpattyā samyaṅ naśyati | tat pūrvatra krameṇa hrāsam prāpnoti | pūrvā-nāṣe dehāntaram para-nāṣe punar dehāntaram rāgānugāyām siddha-rūpāyājāta-prematvena siddhāyamānatvāt |

taṭastha-rūpasya ca poṣakatve'pi sāksād iṣṭa-prāpakatvābhāvāt | tayor avivakṣayā pūrvam dehāntaram ekam | ata evāsyā sādḥakatvena bhaktānām sādḥakāḥ siddhā iti bheda-dvayam | śrī-kṛṣṇa-tad-bhakta-kāruṇya-lābha-mātraika-hetuka-śrī-guru-pādāśrayasya pūrvakṛta-voidha-bhakty-apagamakatve'pi yad avidyā anirvartatvam tat-phala-rūpa-premotkarṣa-khyāpanārtham | avidyā-nāśayā premnaiva samyag jāyate na tu sādhaneneti kintu avidyāyā bādhitatvena taṭastha-rūpa-gatayā rāgānugāyā tad-vyatireka-siddhatvam darśitam eva |

prayogaḥ—jāta-bhāvo'pi bhaktaḥ sādḥakāḥ sūkṣma-tāṭasthyāmśa-sad-bhāvāt | evam jātāntar-daśam api rūpam sādḥakam sūkṣma-tāṭasthyāmśa-sad-bhāvāt | kevalāntar-daśāyām antar-daśā-gata-bhāvanāyās tirodhānāt bhāvanā-maya-siddha-rūpasya tad-vyatikara-siddhatvam | yathā jñānamaya-kaivalyasya jñān-nāśān nirguṇatvam sphūrtau bhāvanāyā upādānatvam | kevalāntar-daśāyām bhāvanāyā upādānatvam nimittatvam ca | **pūrvatra** tat-prakṛta-vacena mayat | mayad-arthasyāmūrtatvam paratra tad-vikāre tat-prādhānye ca mayat tad-vikārasyāmūrtatvena tat tu śrī-nanda-nandanācintya-śaktyā | tat-prādhānyam tan-nimittābhāve naimittikasyābhāva iti nyāya-prāpter antar-daśā-gata-bhāvanāyā anudayena siddha-rūpa-gata-ceṣṭāder anudayāt siddha-rūpasya mūrtatve'pi asāksād-rūpatvam | siddha-rūpasya vyatireka-siddhatve'pi rasālāyām vastu-dvayasyeva sādḥaka-rūpeṇa saha samavetatvam nanda-nandanācintya-śaktyā |

amukasya suto'ham syām bhrātāham amukasya ca |
suto me'muka ity ādy-abhimānaḥ prakṛtaḥ smṛtaḥ ||
amukasya sevako'ham satīrtho me'mukaḥ kila |
śiṣyo me'muka ity ādyo'bhimāno'prakṛtaḥ smṛtaḥ ||
mañjaryā anugāmuṣyā aham me mañjari tv asau |
sakhī mamānugā cāsāv ity ādi prakṛtetaraḥ ||
abhimāna-viśeṣo'yaṁ sādḥyaḥ pūrvau hi bādhitau ||

śrī-candrakāntiḥ kāmānugīya-bhāva-premṇoru-dāhatā na tu kāmānugāyām |
sambhogecchāmayyāḥ kāmānugāyāḥ pradarśikāyās tasyāḥ kāmānugā-mukhya-prabheda-
rūpāyām tat-tad-bhāvecchātmikāyām anusāryā vivakṣitatvāt | tasyāḥ kāmānugīya-bhāve
udāharaṇam, yathā dvitīyo, yathā pādme—

itthaṁ manorathaṁ bālā kurvati nṛtya utsukā |
hari-prītyā ca tāṁ sarvāṁ rātrim evātyavāhayat ||14 ||

tasyā kāmānugīya-premṇi udāharaṇam, yathā rāgānugīya-bhāvotthā, yathā pādme—

na patim kāmayet kañcid brahmacarya-sthitā sadā |
tam-eva mūrtim dhyāyanti candrakantir-varānanā ||7||
śrī-kṛṣṇa-gāthām gāyantī romāṇcodbheda-lakṣaṇā |
asmin-manvantare snigdḥā śrī-kṛṣṇa-priya-vartayā ||8||

(page 28)

(page 31)

atra vyatireka-pradarśanam ity āntara-sphoṭaḥ—

yathā vaiṇika-cittasthā gītir iti prayāyakaḥ |
premā yathā sato doṣān nirākṛtya sato guṇān ||
viśaye sphorayaty evaṁ sato'pi guṇa-saṁcayān |
āropaṁ ca nirākṛtya svāśraye doṣa-saṁcayān ||
dainyam sphorayati kvāpi tadā tāṭasthyam eva hi |
yā te ity asya padyasyāsvādanam pañcasu kvacit ||
daśāsu syāt kadety asya padyasyātra na saṁśayaḥ |
pūrvam āropa-sphūrtibhyāṁ dvividham syād vicārataḥ ||
lobhasya sādhu-saṅgasya sad-bhāvād bhajane'pi hi |
taylor daśayor ādyāyā sthāyitām na vivakṣitam ||
siddha-rūpasya sambhūtiḥ kevalāntar-daśām vinā |
nānumeyā vinā tāṁ tu kevalo nahi sambhavet ||
vraja-lokānusāras taṁ vinā rūpa-krpā kutaḥ |
prātolomyena vijñeyāḥ prayogo'tra maṁsibhiḥ ||
daśā-catustayam hy asyā bāhyādi-phalam ucyate |
rāgānugā-vivṛtes tad vinā naiśā prayojikā ||
siddhānta-kathanātau yat kṛṣṇaiśvaryaṁ prakāśayet |
vrajendra-rati-mūlam taj jñānam bhaktau tad-utthitam ||
raso dvidhā prākṛtaś cāprakṛtaś ceti tatra hi |
prakṛte vatsalatvādiḥ sva-deha-rati-mūlakam |
aprākṛte deha-ratir vatsalatvādi-mūlakā ||
samañjasā deha-rati-samādhāna-karair janaiḥ |
samādheyā deha-ratir dviītyādi-daśā-traye ||

pādmottara-khaṇḍe—

yathā dhṛtvā śunaḥ pucchaṁ tartum icchet sarit-patim |
tathā tyaktvā harim devam anyopāsanayā bhavet ||

*iti śrī-rūpa-kavirāja-gosvāmi-viracitam
śrī-rāgānugā-vivṛtau parārdham*

samāptā ceyam rāgānugā-vivṛtiḥ

--o)0(o--

aiśa-buddhi-vāsītātma-loka-vṛnda-durlabhā
vyakta-rāga-vartma-ratna-dāna-vijña-vallabhā |
sa-priyāli-goṣṭha-pāli-keli-kīra-pañjarī
mām urīkarotu nitya-deha-rūpa-mañjarī ||